

Төлөкова Э.Т.

ТИЛ ИЛИМИНДЕ КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКАНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

Төлөкова Э.Т.

РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В ЯЗЫКОВЕДЕНИИ

Е.Т. Tolokova

THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE LINGUISTICS IN LINGUISTICS

УДК: 811:812

Макалада тил илиминде когнитивдик лингвистиканын калыптануусуна жана аны изилдеген окумуштууларга байланыштуу маселелер илимий талдоого алынып көздөн өткөрүлдү.

Негизги сөздөр: *андап-туюу процесси, дүйнө элесинин тилде чагылышы, менталдык маалымат, таанып-билүү, улуттук түшүнүк, улуттук аң-сезим.*

В статье анализируются проблемы развития когнитивной лингвистики в языковедении и взгляды учёных, которые изучают эту науку.

Ключевые слова: *процесс восприятия, языковая картина мира, ментальная информация, познание, национальное понятие, национальное сознание.*

The article deals with the scientific analyses of issues on the development of cognitive linguistics and point of view of scientists who research it.

Key words: *perception process, world visualization through language, mental information, cognition, national notion, national consciousness.*

Киришүү. Когнитивдик лингвистика илими көптөгөн окумуштууларды кызыктырууда. Бул илимдин калыптануусуна мүнөздүү маселелер окурмандарды кайдигер калтырбайт деген ойдобуз.

Когнитивдик лингвистика илиминин келип чыгуу тарыхы жана аны изилдеген окумуштуулар. Окумуштуу Е.С.Кубрякованын белгилөөсү боюнча орус окумуштууларынын когнитивдик лингвистика илимине кызыгуусунун себеби «тил менен ой жүгүртүү процессинин калыптанышында адамзаттын ролу иликтенгендигинде» болгон [6, 34–37-б.]. Алгач бул илимге нейрофизиологдор, врачтар, психологдор (П.Брока, К.Вернике, И.М.Сеченов, В.М.Бехтерев, И.П.Павлов ж.б.) негиз салган. Нейрофизиологиянын базасында нейролингвистика илими (Л.С.Выготский, А.Р.Лурия) келип чыккан. Тил чыгармачылыгы (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу ж.б.) мээнин жардамы менен ишке ашкандыктан, нейрофизиологдор тилди ой жүгүртүүдөн бөлүп кароого мүмкүн болбой тургандыгын далилдөөгө аракет кылышкан. Андан соң тил менен ой жүгүртүүнүн өз ара байланышын иликтеген илим – психоллингвистика болгон. Психоллингвистикада (америкалык психоллингвисттер: Ч.Осгуд, Дж.Гринберг, Дж.Кэрролл ж.б.; россиялык лингвисттер: А.А.Леонтьев, И.Н.Горелов, А.А.Залевская, Ю.Н.Караулов ж.б.) кеп чыгармачылыгы, кептин жаралуу, кабылдануу процесси, тил системасы менен тилди колдонгон чөйрөнүн ортосундагы өз ара байланыштар иликте-

нип, тил – адамдын аң-сезиминде сакталуучу белгилек система катары каралган.

XX к. соңунда тил менен ой жүгүртүүнүн татаал байланышын изилдеген *когнитивдик лингвистика* илими калыптана баштаган. Бирок анын предмети: мээнин маалыматты кабылдоосу, өздөштүрүүсү, менталдык маалыматтын тил аркылуу чагылуусу тууралуу маселелер XIX к. эле тил боюнча жазылган алгачкы теориялык эмгектерде айтыла баштаган. Алсак, А.А.Потебня нерсени, кубулушту андап-туюу процессинде, аны атоодо тилдин мааниси чоң экендигин, чындыкка байланыштуу маалымат билими адегенде адамдын акыл элегинен өтүп, анан психологиялык процесстин (элестөө, сезүү ж.б.) натыйжасы катары тилде чагыларын айткан [9, 83-б.]. Когнитивдик лингвистиканын предметин И.А.Бодуэн де Куртенэ: «...Из языкового мышления можно выявить целое своеобразное языковое знание всех областей бытия и небытия, всех проявлений мира, как материального, так и индивидуально-психологического и социального (общественного)» [2, 312-б.] деп белгилеген.

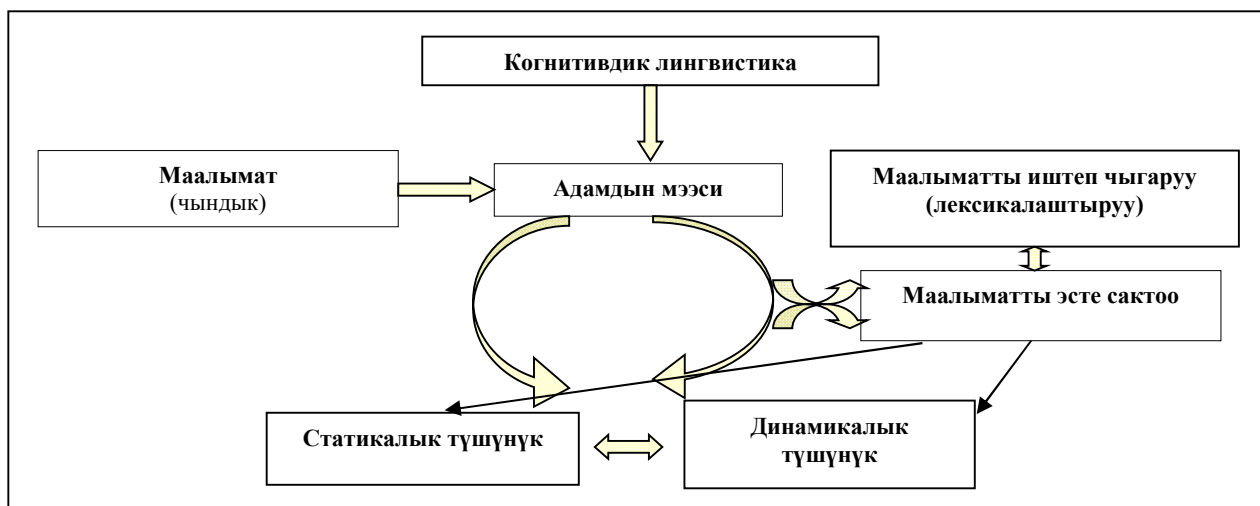
Заманбап когнитивдик лингвистика жалпы бир предметти – *когницияны* изилдеген илимдердин (когнитивдик психология, когнитивдик социология, когнитивдик антропология ж.б.) катарына кирет. *Когниция* – *андап-туюу процесси катары, адамдын аң-сезиминде дүйнө элесинин чагылышын, мээдеги маалыматтын жаралуу, сакталуу булагын иликтейт.* Мурда лингвистикада когниция термини «андап-туюучу», же «андап-туюуга кирүүчү» процесс катары каралса, учурда «менталдык», «ички» мазмунду иликтөөчү түшүнүк катары да каралууда [7, 9-б.].

1956-ж. Массачусет (АКШ) университетинде өткөн симпозиумда окумуштуулардын: «...биздин кабыл алуу, эске тутуу, андап-туюу, туура ой корутундусун чыгара билүү жөндөмүбүздү дал өзүндөй кылып изилдей турган илимдин болуусу шарт», – деген тыянакка келүүсүнөн улам когнитивдик лингвистика илими пайда болгон. 1989-жылы Дуйсбургда (ФРГ) өткөн илимий конференцияда когнитивдик лингвистиканын ассоциациясын түзүү керектиги айтылып, андан соң когнитивдик лингвистика илими өз алдынча илимий тармак катары калыптана баштаган. Заманбап когнитивдик лингвистиканын калыптануусунда америкалык авторлордун (Джордж Лакофф, Рональд Лангакер, Рэя Джакендофф ж.б.) эмгектери зор. Алардын эмгектерин Е.С.Кубрякова өз изилдөөлөрүндө

(Кубрякова, 1994, 1996, 2004) кеңири талдоого алып, мүнөздөмө берген. Е.С.Кубрякованын эмгектери Россия когнитивдик лингвистикасынын негизин түзөт. Ошол мезгилде америкалык окумуштуулардын эмгектери орус тилине которулуп, «Новое в зарубежной лингвистике» аттуу журналга басылып чыгып турган (XXIII., 1998). Е.С.Кубрякованын редакциялыгы астында түзүлгөн «Краткий словарь когнитивных терминов» аттуу сөздүктө америка когнитивдик лингвистикасынын илимий аппараты так, кеңири берилген. Америкалык когнитивчилердин эмгектери А.Ченкинин изилдөөлөрүндө да талдоого алынган. Франциядагы когнитивдик изилдөөлөр тууралуу маалыматты П.А.Плунгяндын, Е.В.Рахилинанын макалаларынан табууга болот. «Структуры представления знания в языке» аттуу китеп менен Н.Н.Болдыревдин «Когнитивная семантика» аттуу китеби Россия когнитивдик лингвистикасынын калыптануу этабында зор роль ойногон.

Когнитивдик лингвистика илими боюнча иштеген авторлор (Розина, 1994; Демьянков, 1994; Худяков, 1996; Фрумкина, 1996; Рузин, 1996;

Добровольский, 1997; Болдырев, 1998; 1999, 2000, 2001; Залевская, 1998, 2000; Шарандин, 1998; Шаховский, 2000; Красных, 2000; Архипов, 2001 ж.б.) ушул мезгилге чейин бул илимдин предметине жана категорияларына байланыштуу ар түрдүү пикирлерди айтып келишет. Когнитивдик лингвистика чындыкты аңдап-туюуда, түшүнүүдө, баамдоодо пайда болгон менталдык процесстерди изилдейт. Лингвокогнитивдик анализдин *материалы* тил болгону менен, бул илимдин *максаты* айрым бир концепттин мазмунун, түзүлүшүн улуттук аң-сезимдин бирдиги катары талдоо болуп саналат. Окумуштуу Кубрякова белгилегендей, когнитивдик лингвистиканын негизги милдети – «аң-сезим чыгармачылыгынын натыйжасын аныктоо» болуп эсептелет [6, 13-б.]. Лингвисттер адамдын тилдик аңдоосун иликтөө менен, тилдин маанисин ачууга аракет кылышса, когнитологдор когнитивдик аң-сезимди изилдөөгө алат, лингвокогнитологдор тил каражаттарына таянуу менен, когнитивдик эс тутумдун өзгөчөлүгүн далилдөөгө аракет кылат (*1-табл.*).

1-таблица, Э. Толокова

Когнитивдик лингвистикада адамдын маалыматты кабыл алуу, аны иштеп чыгаруу процессиндеги терминдештирилген билими каралып, талдоого алынат [3, 229-б.]. Адам бир нерсени көргөндө, туйганда анын акылында ага байланыштуу түшүнүк жаралып, аны лексикалаштырып сөз менен атайт. Нерсе менен түшүнүк тыгыз байланыштуу. Тил – адамдын ойлоо, дүйнөнү кабылдоо жөндөмүнө көз каранды. Тилди иликтөө аркылуу таанып-билүүнү, аңдап туюуну түбүнө жеткире түшүнүүгө жана аны түшүндүрүүгө болот. Себеби тил – адамдын аң-сезимин өзүн курчап турган дүйнө менен байланыштырган бирден-бир каражат.

Адам баласы курчап турган дүйнөнү көрүү, угуу, туюу сезимдери аркылуу кабылдап, когнитивдик алкагына түшкөн окуяны, объектини кабылдоо дүйнөсүндө лексикалаштырып, кайра аны тилде

чагылдырат [10, 79-б.]. Объект жеке адамдын аңдап-туюусу боюнча гана кабыл алынбастан, ошол объектиге болгон менталдык түшүнүккө да көз каранды болот. Анткени жашоодогу маданий, руханий, социалдык көрүнүштөр жалпы коомчулуктун элегинен өтөт. Ошондуктан, когнитивдик лингвистикада адамдын дүйнө туюму, аңдап-туюусу, эске тутуусу ж.б. анын тилине таянуу менен изилденип, менталдык өзгөчөлүккө баа берилет.

Когнитивдик лингвистиканын изилдөө *предмети* – концепт. Бул илимдин изилдөө ыкмасы ар түрдүү болгондуктан, концепт ар түрдүү жол менен изилденет. Алсак, орус окумуштуусу Е.Ю.Балашованын пикири боюнча, когнитивдик лингвистикада концептти изилдөөнүн *лингвокогнитивдик* жана *лингвомаданий* ыкмасы колдонулат [1, 10-б.]. *Лингвомаданий* ыкманын негизинде улуттук түшүнүк алкагы (*концептосфера*) маданияттан аң-сезимди карай изилденет, б.а., маданият аркылуу улуттук

аң-сезимдин өзгөчөлүгү аныкталат. Өз кезегинде окумуштуу Е.Ю.Балашова Ю.С.Степановду, В.И.Карасикти, В.В.Красныхты, В.А.Маслованы, Н.Ф.Алефиренкону лингвомаданий ыкманын үстүндө иштеген окумуштуулардын катарына кошкон. Лингвомаданий ыкмада концепт образдуулук, түшүнүктүк жана баалуулук компонентеринен турган маданий тилдик бирдик катары аныкталат [4, 27-б.]. Ал эми *лингвокогнитивдик ыкмада, чындыкка байланыштуу маалымат билиминин негизин менталдык маалымат түзүп, концепт жалпы коомчулуктун түшүнүк алкагынын өзгөчөлүгүн аныктаган бирдик катары каралат.* Лингвокогнитивдик ыкманын негизинде концепттин өзүгүн жана анын алкактарын уюштуруучу өзгөчө бир түзүлүштөр (фрейм, сценарий ж.б.) иштелип чыккан. Е.Ю.Балашова лингвокогнитивдик ыкманын үстүндө иштеген окумуштуулардын катарына Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.Н.Телияны кошот. Ал когнитивдик лингвистикада, жогорку эки ыкмадан тышкары, маданий концептти талдоодо психологиялык, психоллингвистикалык, нейропсихоллингвистикалык, семантикалык, логикалык анализдерди колдонуу мүмкүн экендигин белгилеген [1, 10-б.].

Окумуштуу А.В.Костин дагы когнитивдик лингвистикада изилдөөнүн лингвомаданият таануу багыты бар экендигин айткан [5]. Анын пикири боюнча, когнитивдик лингвистиканын лингвомаданият таануу багыты тилдин аккумулятивдик функциясына таянат, анткени элдин дүйнө туюму, жашоо-тажрыйбасы тилге сиңип, тилде чагылат. А.В.Костин лингвомаданият таануу багытында эмгектенгендердин катарына В.Н.Телия, В.В.Воробьев, Г.В.Токарев, С.Г.Воркачев, Ф.Ф.Фархутдинова, А.Т.Хроленко, В.М.Шаклеина, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, В.А.Маслова, В.В.Воробьев өндүү көптөгөн окумуштууларды кошкон. Мындан тышкары, А.В.Костин заманбап когнитивдик лингвистикада «С.А.Аскольдовдун менталдык-ишкердүүлүк, Д.С.Лихачевдин индивидуалдык-кептик, семантикалык (Н.Ф.Алефиренко, А.Вежбицкая, В.В.Колесов, И.П.Михальчук, В.П.Нерознак), маданият таануучулук (Ю.С.Степанов, В.И.Карасик), логикалык (Н.Д.Арутюнова, Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев, Г.В.Макович ж.б.), когнитивдик (А.П.Бабушкин, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попов, И.А.Стернин, Г.В.Токарев, С.Х.Ляпин, А.В.Кравченко)» [5, 6-б.] багыттарын белгилеген. С.В.Кузлякин когнитивдик лингвистиканын психологиялык (Д.С.Лихачев), логикалык (Н.Д.Арутюнова жана «Тилдин логикалык анализи» мектеби), философиялык (В.В.Колесов), маданият таануучулук (Ю.С.Степанов) багыттарынын чегин ажыратып караган [8, 172–179-б.].

Е.С.Кубрякова когнитивдик лингвистиканы маалымат билиминин түзүлүшүн, тибин логикалык ыкманын негизинде изилдеген *классикалык когнитивизмге* жана заманбап лингвистиканын логикалык негизде өнүгүүсүн шарттаган *когнитивдик-дискурстук* багытка бөлүп караган [7, 16-б.].

Когнитивдик лингвистиканын калыптанган илимий тармактарынын катарына: *лингвомаданият таануу багыты* – концепт деп аталган тил бирдигин улуттук баалуулук, улуттук өзгөчөлүккө байланыштуу карап, «тилден маданиятка, маданияттан аң-сезимге карай» изилдөөчү багыт; *логикалык багыт* – концептти логикалык методдун негизинде анализдеген багыт; *семантикалык-когнитивдик багыт* – тилдин лексикалык, грамматикалык семантикасын концепттин мазмунун аныктоочу, тил семантикасынан концепттик чөйрөгө чейин моделдештирүүчү каражат катары изилдеген багыт; *философиялык-семиотикалык багыт* – белгинин когнитивдик негизин изилдөөчү багыт кирет. Аталган илимий багыттардын бардыгы заманбап лингвистикада өз ордун таап, өзүнө таандык методикалык принциптерге ээ болгон тармактар. Бул илимий тармактарды бириктирген нерсе – концепт аң-сезимдин бирдиги деп эсептеген теориялык түшүнүк болуп саналат.

Адабияттар:

1. Балашова, Е.Ю. Концепты «любовь» и «ненависть» в русском и американском языковых сознаниях. Саратов, 2004.
2. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М.: АН СССР, 1963. – Т. 1.
3. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, 2002.
4. Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке. Волгоград-Архангельск, 1996.
5. Костин, А.В. Способы концептуализации обиходнобытовых понятий в разножанровых произведениях В.И.Даля: (на материале концепта «Вода»). Иваново, 2002.
6. Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика-психология – когнитив. наука. Вopr. языкозн. – 1994. – №4.
7. Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М.: Яз. славян. культуры, 2004.
8. Кузлякин, С.В. К вопросу о толковании понятия концепт в современной научной парадигме. Петербург, 2005.
9. Потебня, А.А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
10. Рузин, И.Г. Когнитивные стратегии именования: модуль перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке. Вopr. языкознания. 1994.

Рецензент: д.филол.н, доцент Сагынбаева Б.